

GELENEKSEL TOKAT EVLERİNDE KAPI TOKMAKLARI

THE DOOR KNOCKS OF TRADITIONAL TOKAT HOUSES

Mutlu ÖZGEN*

ÖZ: Bir mimari yapı, sadece üstü örtülmüş duvarların hapsettiği mekândan ibaret değildir. Boşluğuna varıncaya kadar, hapsedilmiş mekân birtakım yollara başvuruyla daha hareketli, daha zengin, daha yaşamı güzelleştirecek biçimlere ulaştırılabilir. Bunun en kayda değer örneklerinden biri de Geleneksel Tokat Evleri'ni oluşturan ev kapılarında karşımıza çıkmaktadır. Geçmişin zarif edası ve ince zevki Geleneksel Tokat Evleri'nin kapılarındaki tokmalara yansımıştır. Ev sahibinin yaşam tarzını simgeleyecek biçimde tasarımı edilerek kapılardaki yerlerini alan tokmalar, eve gelen misafiri ev sahibinden önce karşılayan ona "hoş geldin" diyerek, süslemeleri ve görüntüsüyle sahibinin sosyal statüsü, medeni durumu ve mesleği hakkında bilgi veren nice ayrıntılarla doludur. Tokat'ta birbirinden ilginç formlarıyla kapıların gerdanlığı ve küpesini oluşturan tokmalar, içerdikleri mesajlar kadar, yapılış amaçları ve sosyal yaşamdaki işlevleriyle de misafir ile ev sahibi arasında "iletişime" dayalı bir bağ kurmaktadır. Aynı zamanda estetik değerleri bakımından da tokmalar, bir devrin sanat görüşünü ve yaşam tarzının kapı üzerinde sergilendiği ender eserlerden biridir. Tokattaki kapı tokmalarının yapım hikâyesine bakıldığında eski Türklerdeki demir-demirci kültüründen izlere de rastlanmaktadır. Demirin sağaltıcı özelliği, demircinin koruyucu yönü evlerin kapılarına tokmak olarak işlenmesine neden olmuştur. Ev sahibinin kaderiyle tokmanın kaderi eş değer tutulmuştur. Bu sebeptendir ki; Tokatta zenginin kapı tokmağı ağırdır, kallavidir kapıya yakışır şekilde görkemlidir. Fakirin kapı tokmağı ise yalındır, mütevazidir ve boynu büküktür. Bu çalışmada, kapı tokmalarının sosyal yaşamdaki işlevleri ve yapılış hikâyelerine ait hususlar 1999-2001 yılları arasında Tokat il merkezinde yürütülen etnografik alan araştırmaları sonucunda elde edilen veriler ışığında açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tokat, Geleneksel Ev, Kapı Tokmağı, Cinsiyet, Demirci, İletişim, Ses.

ABSTRACT An architectural structure is not solely composed of a place enclosed by walls and ceiling. Enclosed space can be made livelier, richer or more beautifying the life by various means. We can observe one of the most remarkable examples of this on traditional house's doors of civil architecture in Tokat. Elegant expression and sophistication of past are reflected on door knockers on doors of traditional houses in Tokat. Door knockers which symbolize house owner's life style welcome incoming guests before house owner and say them "welcome". Door knockers have several details informing about house owner's social status, marital status and profession with its embroideries. Door knockers in Tokat form necklaces and earrings of doors. They create a connection between house owner and guest based on "communication" by means of both messages they contain and their functionality in social life. Also with a view to aesthetic values door knockers are pieces of art which sense of art and life style of an era are exhibited on. When examining manufacturing of door knockers in Tokat traces of old Turkish

* Dr. - Uzman - T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü - mutluozgen@yahoo.com

iron - iron smith cult can be observed. Due to therapeutic feature of iron and protective character of iron smith, iron is used heavily in door knockers. Fates of house owner and door knocker are considered interconnected. For this reason; in Tokat a rich person's door knocker is heavy, large and grandiose befitting to door. On the other hand a poor person's door knocker is simple, modest and lowly. In this study, matters regarding functions of door knockers in social life and their stories are tried to be explained in light of data obtained as a result of ethnographic site researches conducted in Tokat city center between years of 1999-2001.

Keywords: Tokat, Traditional House, Door Knocker, Gender, Iron Smith, Communication, Sound.

Giriş

Selçuklu ve Osmanlı döneminde önemli bir ticaret merkezi olması, Tokat'ın son derece zengin ve çeşitli sivil mimari örneklerine (Latifoğlu Konağı, Madımağın Celal'in Ev gibi) sahip olmasını sağlamıştır. Mimaride karşımıza çıkan bu zenginlik, mimariye bağlı unsurlarda da kendini göstermiştir. Bu çalışmada, mimari bir unsur olarak geleneksel Tokat evlerinde iki kanatlı giriş (cümle) kapılarını¹ süsleyen tokmakların yapılış hikâyeleri, gündelik hayat içindeki işlevleri ve ifade ettiği anlamlar 1999-2001 yılları arasında Tokat il merkezinde gerçekleştirilen, etnografik alan araştırmalarında tespit edilen veriler ışığında açıklanmaya çalışılmıştır. Alan tetkikleri, Tokat'ın ilk mahalleleri olarak adlandırılan; Kışla mahallesi (Kale Dibi) (Foto-1), Sulu Sokak bölgesi, Yahudiler sokağı (Halit Sokağı), Horuç Mahallesi, Meydan Senti ile, bir dönem kentin eşraf ailelerinin yaşadığı Bey Sokağında gerçekleştirilmiştir. Çalışmada fotoğraflarına yer verilen kapı tokmakları bu evlerin iki kanatlı giriş kapılarına aittir. Tokmakların yapım hikâyeleri için, çocuk yaşta gayrimüslim ustaların yanına çırak olarak verilen kuyumcu ve demirci ustaları ile görüşülürken, gündelik hayattaki işlevleri için de Sulu Sokak ve Bey sokağında yaşamaya devam eden kentin eşraf ailelerine mensup kişilerin bilgilerine

¹ "Geleneksel Tokat Evleri genellikle iki katlıdır. Zemin kat genel hizmetlere ayrılmıştır. Bu mekânın bir yarısı, tabanı taş döşemeli taşlık kısmıdır. Diğer yarısında ise kiler, ambar, depo gibi mekanlar bulunur. Evin sokağa açılan kısmı burasıdır" (Çal,1988:28). Tokat evlerinde giriş (cümle) kapıları iki kanatlıdır. Sokaktan eve girildiğinde kapılar genelde "hayat ya da taşlık" adı verilen alanlara açılmaktadır: "Mekanlar Ferah, tavanlar yüksekti bu evlerde. En baştan sokak kapılarından başlayan bu genişlik, Hayat'tan (evlerin girişinde yer alan taşlık), sofalara, odalara kadar devam ederdi. Girişte çift kanatlı cümle kapıları gülümserdi insanın yüzüne. Sonra hayat denilen taşlık mekanlar gelirdi" (Dutoğlu,2012:37). Çalışmamızda kapı tokmaklarına yer verilen Bey Sokağı Halit Mah. Kışla Mahallesinde yer alan evlerin iki kanatlı giriş (cümle) kapıları doğrudan taşlığa açılmaktadır. Ayrıca, Tokat'ta evlerin iki kanatlı giriş kapılarında kapı tokmakları kullanılırken, bahçeye açılan tek kanatlı kapılarda ise, tek işlevi yalnızca kapıyı kilitleme olan "zerze" kullanılmaktadır. Tokat evlerinin giriş kapılarının iki kanatlı olması ve sokaktan girildiğinde hayat/ taşlık alanına açılmasının bir diğer önemli sebebi ise, bağlardan at/eşek üzerinde getirilen meyve ve sebze ile yakacak odunların boşaltma alanını oluşturmasıdır. Malkayası, Kaşıkçı ve Geyras adı verilen bağlarda karşımıza çıkan Tokat Bağ evlerinde ise durum biraz farklıdır. Bağ evlerinin kapıları, ailenin ekonomik durumuna ve ihtiyacına göre iki ya da tek kanatlı olabilmektedir. Kapıların üstü kiremit örtülü olup, Bey Sokağındaki gibi kapılar doğrudan eve değil bahçeye açılmaktadır.

başvurulmuştur. Çalışmada fotoğraflarına yer verilen tokmakları en az yapılış hikâyeleri kadar önemli kılan bir diğer mevzu ise, geçen süre zarfında önemli bir kısmının kapılar üzerinden sökülerek satılmış olmasıdır. Çalışma bu yönüyle de Tokat'ın yakın geçmişine tanıklık eden kapı tokmaklarının sadece hikâyelerinin değil aynı zamanda görsellerinin de kayıt altına alındığı bir arşiv niteliğindedir.

Evlerin Kapı Tokmaklarının Yapım Hikâyesi

Evlerin giriş (cümle) kapılarını süsleyen tokmakların tamamının sipariş yoluyla yapıldığı Tokat'ta, özel istek üzerine yapılan tokmakların çizimini kuyumcuların, dökümünü ise demircilerin yaptığını öğrenmekteyiz. Ev içindeki tüm kurallar evi ilgilendiren hususlar içinde geçerli olup, tokmak siparişini kuyumcuya evin en yaşlısı tercihen de dede veya baba vermektedir. Tokmağın şeklini motifini ailenin mesleği, sosyal statüsü gibi gündelik hayata ait detaylar belirlemektedir. Sosyal statü ve ekonomik durum önce mimariyi, daha sonra da mimariyi oluşturan unsurları şekillendirmeye devam etmektedir. Tokat'ta ekonomik durumu yerinde olan ailelerin kapılarını, dökümden – özellikle de pirinç ya da demirden- yapılmış tokmaklar süslerken orta halli ailelerin kapıları ise “Şak Şak” adı verilen sacdan yapılmış kapı halkaları ile bezenmiştir (Foto-3). Evlerin kapılarının tokmaklarında kullanılan Pirinç “maddi gücü” ve “sosyal statüyü”, demir ise “kutsallığı” ifade etmektedir.

Aslında her kapı tokmağı ayrı bir hikâye barındırmaktadır. Evin hikâyesi, ailenin hikâyesi ile demircinin döküm kalıbında birleşir, erir ve şekillenir. Ortaya tokmağın hikâyesi çıkar. Bu hikâye döküm esnasında su ile sırlanarak ses ve tınıya dönüşür. Kapiya her vurulduğunda çıkan ses, tokmağın değil kendisine emanet edilen sırrın, eve gelen misafire bulunduğu mahalleye ses ve tını olarak fısıldanmasıdır.

Tokatta tokmağın hikâyesinin yapılışındaki sır'da gizli olduğunu öğrenmekteyiz: *“Eskiden Tokatta, “döküm ustasının eli” diye bir tabir vardı. Eve bir şey yaptırılacaksa “Demircinin elinden çıksın, demircinin eli değsin”²*

² *“Demircinin elinden çıksın, demircinin eli değsin”* ifadesi Eski Türklerdeki demir- Demirci kültüründen izler taşımaktadır. Günümüzde demircinin yaptığı aletlerin koruyuculuğundan faydalanma isteği, eski Türklerdeki demir-demirci-şaman ilişkisinden izler taşır. J. P. Roux, “Anadolu folkloru, demirin etki ve güçlerinden çeşitli izler taşır” (Roux,2001:82) ifadesini kullanırken, bir Yakut atasözü ise: “Demirciler ve Şamanlar aynı yuvadan çıkmadı” der (Roux,2011:82). Bütün bu tespitler, eski Türklerde demircinin de en az şaman kadar toplumda özel bir konumunun olduğunu ortaya koymaktadır. Demirciyi üstün kılan, ateşle çalışmayı bilmesi, ona hükmetmesi ve onunla demiri şekillendirme yetisi demircinin de kutsal sayılmasında etkili olmuştur. Aynı zamanda, “Demircinin aletleri de tıpkı şaman davulu gibi kutlu sayılmaktadır” (İnan, 2013: 84). Eski Türklerde alet yapımı, en önemli ritüellerden biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle demirin, ateş üzerinde eritilip şekillendirilmesi, su verilerek işlevselliğine ve sertliğine kavuşturulması, kutsal bir törenin aşamaları olarak kabul edilmiştir. Demir ve demirci kültürünün ocak, ateş, su olmak üzere üç önemli kült unsurunun üzerine inşa edilmesi, aynı zamanda üç önemli kültürten de izler taşınması, demirin ve demirden yapılan aletlerin de kutsal sayılmasını sağlamıştır.

istenirdi. Demircilik güveni temsil ederdi. İnsanlar evini ocağını demirciye emanet ederdi. Pencerenin demirleri, kapıların her tür aksanı at arabasının tekerleği atın nalı bağda bahçede kullandığın tırpan, karasaban, balta mutfakta kullandığın satır ve nacak daha niceleri demircinin elinden geçerek bağa bahçeye, eve mutfığa sofraya gelirdi. Evle ilgili olarak Demircinin eli değsin ifadesinin kullanıldığı unsurlardan biri de kapılardır. Kapının tüm aksanı demircinin elinden çıkardı. Tokmakları yapan da onları kapıya monte eden de demirciydi.” (KK-1)

Tokatta demircilerin en fazla bulunduğu semt “Meydandı”. 1950’li yıllardaki Tokat’ın Meydan Semtinde demircilikle uğraşan ustaların çoğunluğunun Gayri Müslim olup, Meydan Semtinin en önemli meslek gruplarından birini oluşturmaktadır. 1950’lerde Meydan Çarşısının ünlü demircisinin Karakaş’ın Manuk Usta olduğunu öğrenmekteyiz (Foto-2): “Karakaş’ın Manuk Usta vardı. Meydan Çarşısı’nda Köylülere balta satardı. Baltayı satmadan önce taşa vururdu. Taş kırılır baltanın ağızı kırılmazdı. Köylü bir baltaya bir de Manuk ustaya bakar, Tereddütsüzce baltayı alırdı.” (Özgen, 2017: 89).

Demirci dükkanlarında tokmak yapımının hikâyesi tokmağa ses ve biçim vererek kişiliğe kavuşturanın demirci olduğunu ortaya koymaktadır: “Kuyumcular tarafından çizimi yapılan tokmakların dökümünü meydandaki Manuk usta yapardı. Ustalığına kimsenin bir sözü olamazdı. Manuk usta bir tokmağı nasıl yapardı işte orası bir sırı. Bir demire ayrı ayrı ses ve ton verebilmek apayrı bir ustalık gerektirirdi sanırım. Demiri döve döve ateşte şekillendirirken ‘demire su vermek’ diye bir tabir vardır. Tıpkı bir kimyager her karışımı gram gram ne eksik ne fazla olacak şekilde koyuyorsa Manuk usta da tokmak yaparken demire verilecek suyu ‘damla hesabıyla’ uyguluyordu. Detayını tam olarak bilmesem de Demire damla damla verdiği su, demirin sertliğini dolayısıyla da ses ve tınısını da oluşturuyordu. Demirci ustası, demire verdiği suyun miktarı ile demirin içine suyu hapsedmekle kalmıyordu. Aynı zamanda tokmağın sesini cinsiyetini deyim yerindeyse kişiliğini de şekillendiriyordu. Bu sebeple her tokmağın kendine has bir ses tonu vardır. Kimisi çok ince ses verirken kimi tok tok etmesinin vermesinin tek bir açıklaması vardır, o da demircinin su ile dökümü mayalamasıdır.” (KK-1)

Tokatta tokmağın evde başlayan kuyumcuda şekillenen demircide ise, hayata geçirilen hikâyesinde dökümü yapılan tokmakların kapıya monte edilmesi de ayrı bir ustalık gerektiğini öğrenmekteyiz: “Tokmak demircide yapıldıktan sonra Evin kapısına getirilip takılmazdı. Kapıyı da demirciler yapardı. Eski kapıların arkasında “Z” şeklinde bir düzenek vardır. Kalın hatıllarla ve çivilerle yapılır. Dıştan bakıldığında kapıya ayrı bir süs

Demir, ateşin temizleyici ve sağaltıcı etkisini, suyun ise temizleyen, dirençli kılan ve hayatlara şekil veren yönünü “etken” madde olarak barındırdığı için halk kültüründe sağaltıcı ve koruyucu olarak kullanılmıştır.

verir. Tokmağı işlevsel kılacak aksanı daha sonra da tokmağı kapıya özenle monte ederdi. Demirci, tokmağın sesini tınısını kontrol ederdi. Demircinin onayından geçen tokmak üzerindeki kapı ile mahalle ve evle buluşurdu. Tokatta son yıllarda eski evlerin kapılarından tokmaklar hep çalındı. Ama düzenekleri kapının üzerinde kaldı. Tokmağı çalanlar düzeneğini çıkaramadılar. Ya da almayı akıllarına getiremediler. Kapıdan çalınan her bir tokmak tıpkı dalından koparılmış çiçek misali işlevini yitirmekte ve hurdaya dönüşmektedir. Çünkü tokmağı işlevsel kılan üzerinde bulunduğu kapı ve düzenektir. Manuk usta düzeneğe dişi, tokmağın kendisine erkek derdi. Bunlar birbirini tamamlar derdi. Şimdiki fiş ve prizlerde olduğu gibi...” (KK-2)

Tokatta evlerin kapılarını süsleyen tokmakların yapım hikâyesini aktaran kaynak kişilerden demircilerin “müşterinin” en iyi sırdaşı olduğunu da öğrenmekteyiz: “Demirci ailenin ve bir evin en iyi sırdaşıydı. Bu sırrı su ile demirin içine hapseder. O eve ve o aileye ait tüm kodlar döküm bir malzemenin bünyesine su ile sırlanarak ses ve tınıya dönüşürdü. Aileye ya da kişiye ait tüm özellikleri demirci su yolu ile adeta çekiç ve örs eşliğinde döküme su ile fısıldayarak sırlardı. Bir kapı tokmağı düşünün, sözcükler ile değil ses ve tını ile kendisine emanet edilen sırrı, kapıya her vurulduğunda önce misafir ile sonra mahalle paylaşır. Tokmaklar Bey sokağı gibi şehrin eşrafının oturduğu yerlerde Aileyi temsil eden “dilsiz uşak” vazifesini görürdü. Her evin uşağı yoktu ama kapısında mutlaka tokmağı vardı. Ev sahibinden önce misafiri karşılayan ev sahibine geldiğini haber veren, kadın mı erkek mi çocuk mu olduğunu da belirten ve onu eve ses / tını ile buyur eden sesi olan ama dili olmayan bir uşak vazifesindedir.” (KK-5)

Tokatta halk arasında, “söylenmeyecek sırrın varsa suya söyle, suya hapset ona emanet et.” (KK-8) derler. Tokattaki Döküm ustasının da yaptığı aslında budur. Ev sahibinin sırlanmasını istediklerini suya söyleyip, dökümün içine hapsetmesidir.

2. Mesleklerin Sembolize Edildiği Tokmaklar

Tokattaki aileler, ekonomik durumlarını, yaşam biçimlerini ve sosyal statülerini tokmaklarla ifade etme yolunu seçmişlerdir. Tokmakların tasarımında ev sahibinin mesleği belirleyici olmuştur. Hayvancılık, doktorluk, kuyumculuk ve dokumacılık Tokat'ta evlerin kapılarında tokmaklar aracılığıyla temsil imkânı bulan meslekler arasında yer almaktadır.

2.1. “Hayvancılık” Mesleğinin Sembolize Edildiği Kapı Tokmakları

Tokatta evlerin kapılarında tokmaklar aracılığıyla temsil imkânı bulan meslekler arasında ilk sırada hayvancılık yer almaktadır. Tokat'ta hayvancılıkla uğraşan aileler, geniş sürülere sahip olduklarını göstermek

amacıyla, konut kapılarında ‘koç başı’ biçiminde yapılmış tokmalara yer vermişlerdir

Koç başı biçiminde yapılan tokmalara da tıpkı diğer tokmalarda olduğu üzere yapılış hikâyesi bulunmaktadır: *“Hacı Raif vardı. Tokat’ın eşraflarındandır. Sulu Sokakta otururdu. Büyük bir evi vardı burada. Evinin büyük kanatlı iki kapısı vardı. Atları vardı. Mal varlığı çoktu. Hacı Raif’in kapısının iki kanadında Koç başı biçimli tokmalar vardı. Boynuzları kıvrımlı idi. Meydan da demirci Manuk vardı. Onun kapısındaki tokmaları Manuk usta yapmıştı. Sulu Sokakta, Halit mahallesinde soğuk pınarda, Bey sokağında pek çok evin kapı teşkilatını zerzesinden pençesine, mihından, tokmağına kadar her şeyini Manuk usta yapardı. Hacı Raif bu tokmaları kendisinden özel olarak istemiş, biz bakırcı olduğumuzdan Manukla sürekli irtibat halindeydik zaman zaman da konuşurduk. Rahmetli hacı Raif’in koç başlı tokma istediğini o söylemişti. Geniş sürüleri olduğu için bunu seçti demişti.”* (KK-1)

Araştırmanın yapıldığı 1999-2001 yılları arasında Tokat kent merkezindeki bazı evlerin kapılarında koçbaşı biçimli tokmalara rastlanmıştır. (Foto-4)

2.2. “Doktorluk” Mesleğinin Sembolize Edildiği Kapı Tokmaları

Tokattaki evlerin kapılarında tokmalar aracılığıyla temsil imkânı bulan bir başka meslek ise doktorluktur. Tokat’ta doktor olarak tanınan aileler hem mesleklerini ifade etmek hem de toplumsal statülerini dile getirmek amacıyla, evlerin kapılarına S biçimli, kıvrımlı ya da hafif kıvrımlı olarak stilize edilmiş “yılan” biçimli tokmalara yer vermişlerdir (Foto-5).

“Sulu Sokakta ve Bey Sokağında yaşayan öteden beri ailesi doktor olan Ermeni aileler vardı. Onların kapılarında hafif kıvrımlı ortası da elin tutması için kabarık yapılmış S biçimli tokmalar olurdu. Sık sık hastalandığım için Annem onlara götürürdü. Aile dostlarımızdı aynı zamanda. Tokmağın oldukça tiz bir sesi vardı. Kapıya vurdukça adeta yılan gibi tıslıyor derdi rahmet annem” (KK-7).

Günümüzde tıp mesleğinin ve panzehir’in remzi olarak kabul edilen yılan, aynı zamanda eski Yunan mitolojisinde sağlık ve hekimlik tanrısı Asklepios’un³ da simgesidir.

2.3. “Kuyumculuk” Mesleğinin Sembolize Edildiği Kapı Tokmaları

Tokatta ev kapılarındaki tokmalara işlenen bir diğer mesleki detay ise, Kuyumculara aittir.

³ Yunan Dünyasında hekim tanrı ve hekimlik tanrısı olarak büyük bir ünü olan Asklepios, Apollonun oğludur. Sembölü zehirin ve panzehirin simgesi yilandır (Erhat, 1972: 79).

El biçimli tokmaklar, Tokattaki kuyumculuk mesleğiyle uğraşan ailelerin kapılarında adeta mesleklerinin nişanesi olarak yer almıştır. Bileğindeki bilezik, parmağında yüzük ile kuyumculuğu simgelerken stilize edilen bileğinin üzerine işlenen dantelli kumaş parçası ise stilize edilmiş kadın eli kuyumculuk mesleğinin zarafetini ve ince işçiliğe dayanan bir zanaat olduğunu ortaya koymaktadır. Tokatta el biçimli kapı tokmaklarının bilek kısmına stilize olarak işlenen Tokat bileziği mevcuttur. Tokmalara işlenen Tokat bileziği ev sahibinin kuyumculukta mesleğinin erbabı olduğunu, temsil etmektedir: “Tokatta eskiden kuyumculukla Ermeni ustalar uğraşırđı. Nişan usta vardı. Mesleğinin erbabı idi. Tokatlı aileler erkek çocuklarını kuyumcuların yanına çırak olarak verirlerdi. Günümüzde o meşhur Tokat bileziğini yapan kuyumcu ustalarının pek çoğu çocukken bu ustaların yanına çırak olarak verilenlerdir. Bahaddin İspirli bu çocuklardan biridir. Günümüzde Tokat bileziğini yapan son temsilcidir Tokatta. Tokat bileziği dönemin kuyumcuları arasında mesleki yeterlilik nişanesi olarak kabul edilirdi. Bir yetkinlik nişanesi olarak kabul edilen Tokat Bileziği kuyumcuların evlerine ait kapılarına el biçimli tokmak olarak işlenmiştir” (KK-3). (Foto-6).

Tokat bileziği, kuyumcu kalfalarının ustalarından mesleki açıdan yeterliliklerini almalarının ölçütü olarak kabul edilmektedir: “Tokat bileziğini başarıyla yapan kalfa, ustasından kendi dükkanını açmak için gerekli icazetini almış sayılırđı. Tokatta kuyumculukla doğrudan özdeşleşen Tokat bileziğini aynı zamanda mesleki yeterliliğin ölçütü olarak kabul edilen bir semboldü” (KK-4)

Tokat bileziğini yapan mesleğinin erbabı olan kuyumcuların kapılarını Tokat bilezikli stilize edilmiş kadın eli biçimli tokmak süslemektedir. Tokatta tokmakların çizimini kuyumcular dökümünü ise demirciler yapmaktadır. Bu yönüyle de pek çok kapı tokmağı kuyumcuların elinde şekil bulmaktadır.

2.4. “Dokumacılık” Mesleğinin Sembolize Edildiğı “Eli Belinde Kilim Motifli” Kapı Tokmakları

Tokatta bir diğeri yaygın kapı tokmağı türü ise, “Eli Belinde Kilim Motifli” kapı tokmağı modelidir. Evlerin kapılarında en yaygın görülen tokmak biçimi olması, dokumacılığın Tokatta yaygın bir meslek olduğuna dair ipuçları sunmaktadır.

Tokat’ın tarih boyunca önemli ticaret yollarının kavşak noktasında olması⁴, pek çok tekstil ürününün üretimine ve satışına da imkân

⁴ Tarih boyunca Tokat, Doğı’yu Batı’ya bağlayan uluslararası transit ticaret yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip ender Anadolu kentlerinden biridir. Bu yol, Hindistan’dan başlayıp, Orta Asya’nın içlerinden geçerek, Tebriz’e ulaşmakta ve oradan da Erzurum – Erzincan yoluyla Tokat’a bağlanmaktadır. Bu tarihi yol, Tokat’ta ikiye ayrılır. Biri kuzeyden Kastamonu-Bolu-İzmit güzergâhıyla, diğeri güneyden Çorum-Ankara- Eskişehir-

sağlamıştır. Özellikle Sulu sokak bölgesindeki *Bedestenin*⁵ varlığı, Tokat'ın 17. Yüzyılda önemli bir kumaş üretim aynı zamanda da alım satım merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Kumaş ticareti Tokat'ı geçmiş Avrupalı seyyahların da dikkatini çekmiştir. 18. yüzyılda Tokat'a gelen Batılı Seyyah İnciciyan'ın, Tokat'ın ticarî konumu ve bez ticareti hakkındaki tespitleri dikkate değerdir: “*Tokat, Türkiye'nin en faal ticaret merkezidir ve her taraftan oraya kervanlar gelir, Kayseri'den on günlük yolla gelen kervanlar, kök boya ve bir nevi sarı boya, Ankara'dan on üç günde gelen kervanlar saf ve diğer emtia, İzmir yolunu yirmi beş günde kat'eden kervanlar muhtelif mallar getirip Tokat'tan bez, bakır ve demir mâmûlatı vs. götürür.*” (Andresasyan, 1964: 177).

Yine 18. yy. da Kırım-Fransız Konsolosluğu yapan Charles de Peyysonel kitabında Fransız kumaşlarının satışında en büyük darbeyi Tokat'ta üretilen kumaşların sebep olduğuna sadece Kırım, Rusya ve Kafkasya'ya 500.000 top Tokat Kumaşı satıldığını anlatır (URL-2).

Evliya Çelebi de Tokattaki tekstil ve dokumacılıkla ilgili tespitlerde bulunmuştur: “*Beyaz pembe bezi... diyar-ı lahorda (Hindistan) yapılmaz. Güya Altın gibi mücelladır. Kalemkar basma, yorgan yüzü, munakkaş perdeleri... gayet menduhtur.*” (Çelebi, 2010: 96).

Dokumacığa dayalı ekonomik yaşam etrafında şekillenen böylesi bir ortamda; dokumacılık bir yaşam tarzı olarak, tokmaklar aracılığıyla mimariye de yansımıştır. Dokumacılıkla uğraşan aileler, tıpkı kuyumculukla uğraşan aileler gibi mesleki detaylarını kapı tokmaklarına taşımışlardır. Kuyumcu aileler mesleklerinin inceliklerini, kadın eli şeklinde işlenmiş kapı tokmaklarıyla ifade ederken, dokumacılıkla uğraşan aileler de “eli belinde” ve “koç başı” gibi kilim motiflerini mimariye taşıyarak, mesleklerini kapılarında ölümsüzleştirmişlerdir.

“Eskiden Tokatta seferberlik zamanı erkekler cepheye, geride kalan kadın ve çocuklar ise geçinmek gibi ayrı bir mücadelenin içindeydiler. Nüfusun yarısı zaten savaşta kırılmış. Yeni cumhuriyet kendisini toparlama döneminde halkında bir yerlere tutunma isteği var. Eskiden beri tokatta evlerde Peşkir, çarşaf, çaput kilim tezgahlarda dokunurdu. Kadınlar

Bursa güzergâhıyla (bu yola İpek Yolu denilmektedir) İstanbul'a ulaşmaktadır. Öte yandan İstanbul'dan başlayıp Eskişehir-Konya-Adana-Antakya-Şam güzergâhıyla Hicaz'a ulaşan “Hac Yolu” ise, Adana'dan ayrılan ve Kayseri-Sivas güzergâhını takip eden bir hat ile Tokat'a bağlanmaktadır. Doğu'dan Batı'ya doğru gelen bu transit yol, Tokat'ta ikiye ayrıldığı gibi, Batı'dan Doğu'ya doğru da Tokat'ta ikiye ayrılır. Bunlardan biri daha önce de sözü edildiği üzere, Erzincan-Erzurum-Tebriz'i kat ederken, diğeri de Sivas-Malatya-Diyarbakır-Mardin hattını takip etmektedir ki bu yola da “Bağdat Yolu” denirdi. Bağdat ve Tebriz hattı Tokat'ta sanki bir düğüm olur, sonra tekrar ikiye ayrılarak açılır, İstanbul'da ise tekrar düğüm olur. Bu haliyle Tokat, Kuzey ve güney doğu ile batı yollarının kesiştiği bir konuma sahiptir. (Akdağ 1985: 413)

⁵ Dilimize, Bezzaz'dan geçen Bedesten; kumaş mücevherat gibi kıymetli eşyaların alımının satımının ve yapıldığı yerdir (URL-1).

dokuduklarını ve Meydandaki avrat pazarında ve Sulu Sokaktaki Cuma yerinde satarlardı. Dokuma tezgahına dayalı bir hayat vardı evlerde. Tokat'a bir vali geldi bu vali dokumacılığın daha da yaygınlaşması için evlerinde tezgâh olmayan kadınlara tezgâh vererek kadınların para kazanmasını sağladı. Öteden beri dokumacılıkla bilinen aileler vardı. Bunların kapılarındaki tokmaklar eli belinde motifliydi. Tokmakların, tutacak kısımlarında ise "baklava" motifi bulunurdu. (Foto-7) Bu motif evveliyattan beri dokumacılık yapan aileleri temsil ederken; tutacak kısımlarında motif bulunmayan tokmaklar ise dokumacılık mesleğiyle seferberlik zamanında tanışan aileleri temsil ederdi (Foto.8). Söz konusu tokmakların tutacak kısımları, bu ailelerin dokumacılık mesleğini sonradan öğrendiklerini vurgulamak amacıyla boş bırakılmıştır. Bu boşluk, öteden beri dokumacılık yapan ve bu mesleğe emek vermiş ailelere gösterilen saygının ifadesidir. Tokatta en yaygın kapı tokmağı motifidir. Bunun yaygın olmasının sebebi de dokumacılıktır." (KK-6)

Tokat'ta özellikle tezgâh dokumacılığı oldukça eski bir geleneğe sahiptir. Bu gelenek dokumacılığa dayalı bir çeyiz ekonomisinin de oluşmasını sağlamıştır. Geçmişte Tokatta evlerin büyük bir kısmında birer dokuma tezgâhı bulunmakla birlikte, bu tezgahlarda hanımlar çarşaf, peşkir, cicim ve zili dokunmakta, ihtiyaç fazlası ürünler Tokat'taki Bedestenin karşısında kurulan halk arasında Cuma yeri olarak bilinen Avrat pazarında sattıklarını öğreniyoruz: *"Tokatta her ev, bir dokuma atölyesi konumundaydı. Dokumalar için müstakil atölyeler binalar yoktu. Sabahları ev işlerini bitiren kadınlar, evlerindeki dokuma tezgahlarının başına geçerlerdi. Çarşaf, peşkir ve çaputtan kilim dokurlardı. Evlerden dokuma tezgahlarının sesleri eksik olmazdı. Hem evin ihtiyacı hem gelinlik kızın çeyizi hem de Cuma yerinde satışa çıkacak olan aynı dokuma tezgahında buluşurdu. Dokuma tezgâhları kadınların ekmek teknesiydi. Annemin de dokuma tezgâhı vardı. Evin perdelerini çarşaflarını göynek dediğimiz içlik tarzı giysileri evde annem dokurdu. Çoğu zaman da sipariş üzerine nişanlı kızlar için çeyizlik malzemeler evlerdeki dokuma tezgahlarında hazırlanırdı." (KK-8)*

Çalışmamızda fotoğraflarına yer verdiğimiz "eli belinde motifli" kapı tokmakları, 17. Yüzyıl Tokat'ında kumaş ticaretinin yapıldığı Bedesten etrafındaki Kışla Mahallesi, Halit sokağı ve Sulu sokaktaki evlerin kapılarında tespit edilmiştir. Bu durum, Bedesten etrafında şekillenen bir ekonominin evlerin mimarisine birer "detay" olarak yansıdığına da göstergesidir.

Toplumsal Cinsiyet Unsurlarının Kapı Tokmaklarına Etkisi

Tokat'ta yaygın olan *üçlü tokmakların* kapı üzerindeki yerlerini ve işlevlerini belirleyen dinamiğin adı *toplumsal cinsiyettir*.

Toplumsal cinsiyete bağlı iletişimi temsil eden *üçlü tokmakların* her biri sesi, görüntüsü, kapı üzerindeki konumu ile kapıyı çalan elin kime ait

olduğunu ev sahibine ses ve tını aracılığıyla iletmekle görevli dilsiz bir uşak vazifesindedir.

“Kapılarda tokmaklar çoğunluk üç tane idi. Kadınlar, erkekler ve alçakta daha küçük olanlarsa çocuklar içindi. Her birinin çıkardığı ses ayrıydı, böylelikle ev sahibi kapıda nasıl biri olduğunu rahatça anlayabilirdi” (Dutoğlu, 2012: 36).

Tokatta, ev kapılarının üzerine cinsiyet, mahremiyet ve sosyal hiyerarşi esasına göre monte edilen üçlü tokmalardan, kapının sağ kanadı üzerinde yer alan tok sesli büyük tokmak erkeğe, sol kanadı üzerinde yer alan tiz sesli, naif görünümlü tokmak kadına ve sağ kanadın alt kısmında bulunan ince sesli küçük tokmak ise “el ulağı” adı verilen evden eve mesaj götürüp getiren çocuklara aittir. Bu tokmaları önemli kılan asıl nokta çıkardıkları seslerdir. Döküm ustalarının hünerli ellerinde değişik tonlarda ses çıkartacak biçimde imal edilen tokmaklar, biçim olarak aynı olsalar da çıkardıkları ses ve tını bakımından farklıdır.

Tokattaki üçlü tokmaların kapılara monte edilmiş biçimlerini sosyal hiyerarşi açısından incelediğimizde, kadının erkek karşısındaki statüsünü vurgulayan bir anlayışla tasarım edildiğini söylemek mümkündür. Tokatta üzerinde üç tokmak bulunan kapıların sağ kanadı üzerinde erkeğe ait tokmak bulunurken, sol kanadı üzerinde yer alan ve kadına ait sayılan tokmak ise biraz aşağıda ve ilk tokmağın solunda yer almaktadır. Kapılarda karşımıza çıkan bu tokmak düzeni, Tokattaki geleneksel Türk aile yapısının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Üçlü tokmak düzeninde yer alan kadına ait tokmağın erkeğe ait olana göre daha aşağıda biraz da solunda yer alması bize, Tokat gibi pek çok Anadolu kentinde (günümüzde de devam eden) kocasının arkasından biraz da gerisinden yürüyen kadının durumunu anımsatmaktadır.

Tokmalarda karşımıza çıkan bu detaylar, haremlik selamlık şeklinde tasarım edilen ev içi yaşam alanlarının kapılar/üçlü tokmaklar aracılığıyla evin dışındaki alanlara göze batmayacak şekilde ve mahremiyete uygun olarak taşındığını ortaya koymaktadır. (Foto-9) Kadının elinin değdiği tokmağa erkeğin, erkeğin elinin değdiği tokmağa kadının dokunmaması için bir kapının iki kanadı üzerinde özel bir iletişim alanı oluşturulmuştur. Böylelikle üç tokmak geleneği ile ses ve tını üzerinden ev kapılarında mahremiyet esasına dayalı bir selamlaşma alanı yaratılmıştır.

Üçlü tokmak düzeninde yer alan üçüncü tokmak ise çocuğa aittir. Boyut olarak diğer ikisinden daha küçük, konum olarak da daha aşağıda yer alan bu tokmak, halk arasında “el ulağı” tokmağı olarak da bilinmektedir. Tokat’ın Bey Sokağı gibi kentin eşraf ailelerinin oturduğu semtlerde, özellikle evin hanımları, “el ulağı” adı verilen küçük erkek çocuklar aracılığıyla evden eve haber göndermektedir: “Eskiden Bey Sokağı, Tokat’ın eşrafına ait konakların yoğun olarak bulunduğu bir semtti. Adı üzerinde “Bey Sokağı” yani beylerin oturduğu yerdi. Buradaki yaşam Tokat’a örnek teşkil

ederdi. Eşraftan ailelerin oturduğu mahallerde evden eve haber iletme amacıyla el ulağı denilen küçük çocuklar kullanılırdı. Tokmakları anlatırken bu çocuklardan mutlaka bahsetmek lazım. Bunlar köydeki yoksul ailelerin en küçük çocuklarıdır. Tokatta zengin aileler bu çocukları konaklarına alırlar hem okula gönderirlerdi hem de evin çocuklarından ayrı tutulmaz her ihtiyacı karşılanırdı. Bizim konakta da Ömer adında bir ulağımız vardı. Küçük dolma biber gibi bir çocuktur. Babam Ömer'i konağa almıştı. Okula bizimle giderdi. Ömer ayrıca evin haberleşme aracıydı. Yani ulağıydı. Annem birine haber göndereceği zaman Ömer ile gönderirdi. Ömer'in boyu küçük olduğundan haber götürdüğü evin kapısındaki üçlü tokmaktan en altta olanı çalardı. Aslında tüm Tokatta üç tokmaklı kapıların üçüncü tokmağı "el ulağı olarak kullanılan çocukların kullanımı için tahsis edilmişti". Çocukların boyuna uygun yetişebilmeleri için kapıya bu kapılardaki tokmağın en altında olanı çalardı. Çocuk, önce geldiği selamını söylerdi. Çocuk olduğundan kapıyı evdeki kadınlardan biri açardı. Önce selamını söyler sonra da iletmekle görevli olduğu mesajı ev sahibine verirdi. Evlerde kapının üçüncü tokmağı çalındığında El ulağı olarak köydeki ailelerinden alınan bu gelenin el ulağı olduğu ve bir mesaj getirdiği düşünülürdü. El ulağı olarak alınan bu erkek çocukları şehirde büyür, burada eğitim alırdı. Yaşları 13-14 olduğunda evde yetişkin kız olduğu için bazı aileler bu çocukları köye geri gönderirdi. Yerine yine 6-7 yaşında erkek çocuk alınırdı. Genelde El ulaklarının çoğu köye dönmezdi. Evlerde uşak olarak kâhya olarak görev alırlardı. Kapı tokmakları ile başlayan hikâyeleri onları ilerleyen zamanda o evin kapısının emanet edildiği bireylere dönüştürürdü. Üçüncü tokmağın hikâyesi de buydu." (KK-5)

Toplumsal cinsiyet unsurlarının kapı tokmaklarına ses ve tını olarak işlendiği Tokatta, üçlü tokmak geleneği ile tokmağın sesi aynı zamanda erkeğin, kadının ve de çocuğun sesi olmuştur. Tokmağı tutup çalan elin cinsiyetini ses ve tını ile önce mahalleye daha sonra kapının ardındaki ev sahibine haber veren bir iletişim aracıdır.

Sonuç

1999-2001 yılları arasında Tokat Evlerindeki Kapı Tokmaklarının gündelik yaşamdaki işlevlerinin yapım hikâyelerinin ve tokmak çeşitlerinin tespitine yönelik Tokat il merkezinde yapılan alan tetkikleri sonucunda elde edilen veriler açıkça göstermiştir ki, kapı tokmakları her ne kadar eve ait bir unsur olarak görülse de aslında, evin değil yaşanan hayatın önemli bir parçasıdır. Kentin biyografisini mimari, ev sahibinin biyografisini ise kapısındaki tokmak oluşturmaktadır.

Tokat'ta kapıların adeta gerdanlığı ve küpesi olan tokmaklar işlevleri ile misafirin ev sahibiyle, aynı zamanda ev sahibinin de misafirle, yaşanan mahalle ile "ses ve tını" üzerinden iletişim kurmasını sağlayan araçlardır. Ses ve tınının referanslığında gerçekleşen iletişimin içinde statü, cinsiyet, meslek barındırmaktadır. Kapı tokmaklarının sesiyle kurulan iletişim, Mahalledeki komşuların birbirine "merhaba" demesinin, ev sahibinin

misafirine “hoş geldin”, misafirin de mekâna buyur edilmek için ev sahibinden “destur” istemesinin farklı bir yoludur. Ev Kapıları sivil mimaride el ve tokmak aracılığıyla bir selamlaşma ve iletişim alanı yaratır. Kültürümüzde bir işin daha kolay gerçekleşmesi için “şu işe bir el atıver” ifadesi sıkça kullanılır. Aslında mimaride de karşımıza çıkan benzer bir durumdur. Tokmağa el atmak ev sahibiyle ses ve tını üzerinden iletişime geçmektir. Kadının sesi ve varlığı kapıdaki tokmağa su ile sırlanmıştır. Tokmağın sesi kadının kapının ardındaki kadının sesi olmuştur. Tokmağın kapıdaki varlığı ise kadının evdeki varlığını temsil eder olmuştur. Toplumsal cinsiyet unsurlarının mimariye ses ve tını üzerinden işlendiği en önemli detaylardan biridir tokmaklar. Tokmağın kapıdaki duruşu ve konumu kadının toplumdaki konumu ve duruşu olmuştur. Kadının ancak kadınla muhatap olabildiğini iletişim kurabildiğini selamını alabildiğini ev yaşamındaki önemli bir kapı üzerinde iki ayrı kanatlar üzerinde kurulan haremlik selamlık anlayışın mimaride simgeleşmiş halidir. Sözün yerini ses ve tını almıştır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- AKDAĞ, Mustafa (1985). *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C.1. İstanbul: Cem Yayınları.
- ANDREASYAN, Hrand Der. (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (16708-1619)*, İstanbul: Baha Matbaası.
- ÇAL, Halit (1988), *Tokat Evleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇELEBİ Evliya. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp*, (Haz. Seyit Ali Kahraman), 5. Kitap, 1.Cilt Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- DUTOĞLU, Yasemin (2012). *Ak Zambaklar Şehri Tokat*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- ERHAT, Azra (1972). *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İNAN. Abdülkadir (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÖZGEN, Mutlu (2017). *Şehr-i Meydan Tokat*, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları.
- ROUX, Jean Paul. (2011). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil) İstanbul: Kabcacı Yayınevi.

İnternet Kaynakları

- URL-1: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=bedesten (11.03.2018)
- URL-2: <http://www.tokatkulturturizm.gov.tr/> (12.03.2018).

Sözlü Kaynaklar:

- KK-1: İhsan Kalaycıoğlu, Tokat 1934, İlkokul Mezunu, Dökümcü, (Görüşme 14.04.1999)
- KK-2: Mevlüt Karaca, Tokat 1940, İlkokul Mezunu, Mutaf, (Görüşme 25.02.2000)
- KK-3: Tacettin Günaydın, Tokat, 1945, Lise Mezunu, Emekli sağlık Memuru, (30.04.1999)

KK-4: Bahaddin İspirli, Tokat, 1948, İlkokul Mezunu, Kuyumcu, (12.04.1999)

KK-5: Aysel Yoğurtçuoğlu, Tokat 1937, İlkokul Mezunu, Dernek Başkanı, (20.04.1999)

KK-6: Şehri İnci, Tokat 1936, İlkokul Mezunu, Dökümcü, (27.02.2000)

KK-7: Hüseyin Narmanlı 1952, Ortaokul Mezunu, Dökümcü, (15.04.1999)

KK-8: Birsal Özcan 1947, Üniversite Mezunu, Müze Müdürü, (22.04.1999).

EKLER

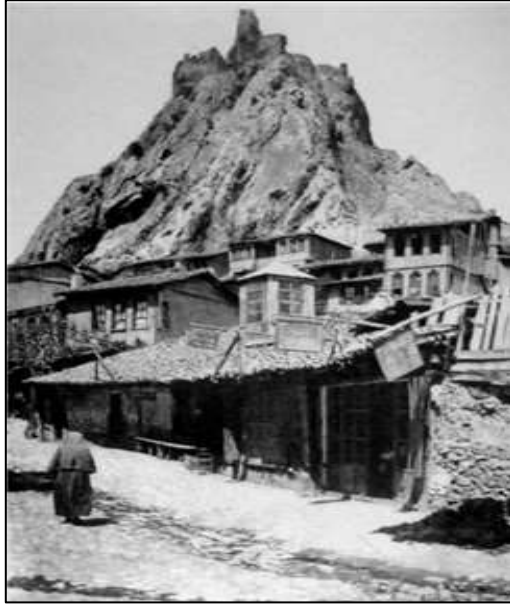

Foto-1: Tokat Kentinin İlk Yerleşim alanlarından "Kale Dibi" Bölgesini Gösteren 1918'li yıllara ait bir görüntü (Tacettin Günaydın Arşivinden)

Foto-2: 1940'lı Yıllarda Tokat Meydan Semtinde Bir Demirci Dükkânı

(Tacettin Günaydın Arşivinden)

Foto-3: Tokatta Sacdan yapılmış, Orta Halli Ailelerin Evlerinin Kapısını Süsleyen "Kapi Şakşağı" (Üstte) ve "Zerze" (Altta) Örnekleri (Mutlu Özgen Arşivinden, Bey Sokağı / Kışla Mah. Tokat 1999).

Foto-4: Tokatta hayvancılıkla uğraşan, hayvan sürüleri olan Ailelerin kapılarını Süsleyen “Koç Başı” Biçimli Tokmak Örnekleri. (Mutlu Özgen Arşivi -Horuç Mah. Tokat 1999)

Foto-5: Tokatta Mesleği Doktor /Sıhhiyeci Olan ailelerin Kapılarını Süsleyen “Yılan” şeklinde stilize edilmiş Tokmak Çeşitleri (Mutlu Özgen Arşivi, Bey Sokağı/Horuç Mah. Tokat 1999)

Foto-6: Tokatta Mesleği Kuyumcu Olan Ailelerin Kapılarını Süsleyen zerine Stilize Olarak Tokat Bileziđinin İşlendiği El/Bilezik Biçimli Kapı Tokmağı rnekleri (Mutlu zgen Arşivi, Sulu Sokak / Yahudiler Sokağı, Tokat 1999)

Foto-7: Tokatta Mesleği Dokumacılık Olan Ailelerin Kapılarını Süsleyen, "Eli Belinde" Kilim Motifli Kapı Tokmaklarının Boş Bırakılan Tutacak Kısmı Seferberlik Döneminde Dokumacılıkla Tanışan Aileleri Temsil Etmektedir. (Mutlu Özgen Arşivi, Bey Sokağı, Tokat 1999)

Foto. 8. Tokatta Mesleği Dokumacılık Olan Ailelerin Kapılarını Süsleyen, "Eli Belinde" Kilim Motifli Kapı Tokmaklarının tutacak kısmına işlenen Baklava Motifi öteden beri Mesleği Dokumacılık Olan Aileleri Temsil Etmektedir. (Mutlu Özgen Arşivi, Kışla Mahallesi (Kale Dibi) Tokat 1999)

*Foto-9: Tokatta Üç Tokmaklı Kapı Örnekleri
(Fotoğraf: Mutlu Özgen Arşivi, Bey Sokağı Tokat 2001).*